

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2024 Vol. 2

www.navoiy-uni.uz

www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
 Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
 Seyhan Tanju (Turkiya)
 Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
 Benedek Peri (Vengriya)
 Vahit Turk (Turkiya)
 Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
 Eunkyung Oh (Koreya)
 Nazef Shahrani (AQSh)
 Boqijon To'xliyev
 Muhammadjon Imomnazarov
 Bilol Yujel (Turkiya)
 Qosimjon Sodiqov
 Zulxumor Xolmanova
 Mustafa O'ner (Turkiya)
 Nurboy Jabborov
 G'aybulla Boboyorov
 Kimura Satoru (Yaponiya)
 Imran Ay (Turkiya)
 Aftondil Erkinov
 Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
 Rashid Zohidov
 Otabek Jo'raboyev
 Bulent Bayram (Turkiya)
 Qo'ldosh Pardayev
 Nodirbek Jo'raqo'ziyev
 Oysara Madaliyeva
 Hilola Nazirova

MUNDARIJA**MATNSHUNOSLIK****Aftondil Erkinov**

Qo'lyozma bayozlarga oid ayrim mulohazalar 4

Zilola Amonova, Azizbek BoqiyevSaif Zafari Buxoriyning "Durrul majolis" asarida
Odam (a.s) talqini 28**Sohiba Nadirimova**To'ramurod to'ra Sayyid Muhammadxon o'g'li
hayot yo'li va ijodiy merosi 42**Akrom Malikov**XX asr matnshunosligida Navoiy asarlari tadqiqi:
Hamid Sulaymonov hamda Porso Shamsiyev
tajribasi 60**ADABIYOTSHUNOSLIK****Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov**

Sharq mumtoz adabiyotida faxriya 89

Айну́р Ибрагимо́ваКероглу – азербайджанский народный
героический эпос 103**LINGVISTIKA****Qosimjon Sodiqov**Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan
tilshunoslik atamalari 117**G'aybulla Boboyorov**Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-
turk" asaridagi ayrim so'zlarning o'zbek
shevalarida saqlanishi ("b" undoshi
bilan boshlanuvchi so'zlar o'rnagida) 136

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan)

Seyhan Tanju (Turkey)

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Vahit Turk (Turkey)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Nazif Shahrani (USA)

Bakijan Tukhliev

Mukhammadjan Imomnazarov

Bilol Yujel (Turkey)

Kasimjan Sadikov

Zulhumor Kholmanova

Mustafa O'ner (Turkey)

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Kimura Satoru (Japan)

Imran Ay (Turkey)

Aftandil Erkinov

Nadir Mamadli (Azerbaijan)

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bulent Bayram (Turkey)

Kuldosh Pardaev

Nodirbek Jurakuziev

Oysara Madalieva

Hilola Nazirova

CONTENTS**TEXTOLOGY****Aftandil Erkinov**

Some comments on manuscript bayoz 4

Zilola Amonova, Azizbek BoqiyevThe interpretation of Adam (a.s) in the work
"Durrul majolis" by Saif Zafari Bukhary 28**Sohiba Nadirimova**Life path and creative heritage of Sayyid
Muhammad Khan son of Toramurad 42**Akrom Malikov**The study of Alisher Navoy's works textual
criticism of the 20th century: the experience
of Hamid Sulaymonov and Porso Shamsiev 60**LITERATURE****Dilnavoz Yusupova, Umedullo Mahmudov**

Faxriya (Self-Praise) in Eastern Classical Literature 89

Aynur Ibrohimova

Koroglu – Azerbaijan Folk Heroic Epos 103

LINGUISTICS**Qosimjon Sodiqov**Linguistic terms used in works of the Karakhanid
era 117**Gaybulla Babayarov**Preservation of some words in Uzbek dialects
in Mahmud Kashgari's work "Diwān Lughāt al-Turk"
(in the example of words beginning
with the consonant "b") 136

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS

Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari

Qosimjon Sodiqov¹

Abstrakt

Til bilimi sohasida ilk o'rta asrlarning sharq, xususan, turkiy tilshunosligi Yevropa ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. O'sha davr tilshunosligida til bilimi atamalari tizimi tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan bo'lib, qoraxoniylar davri asarlarida ularning ma'lum bo'lagi tamg'alanib qolgan.

Hozirgi an'anaviy tilshunoslikda atamaga (=terminga) nisbatan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelavermaydi. Ular ba'zan ko'p anglamlilik xususiyatiga ham ega. Turkiy so'zlarning atamaga aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda turkiy jamoada, xususan, bilginlar va o'qimishlilar doirasida tilshunoslik, lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamalari tizimining muqim bir tartibga kelishi va takomillashuvida o'sha davr tilshunos olimlari, tarixchilari va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir.

Ushbu maqolada qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari, ularning matndagi ma'nolari va atamaga aylanish jarayoni ochiqlab berilgan.

Tayanch so'zlar va birikmalar: *turkiy tilshunoslik tarixi, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, til, so'z, nutq, yozuv, yozma til.*

So'zboshi

Fan sohasining tarixi tilda o'sha sohaga tegishli atamalar, ya'ni terminlar tizimining shakllanishidan boshlanadi. Til bilimi-ning yuzaga kelishi va taraqqiyoti bilan bir paytda, uning atamalari ham yaratila boshlaydi. Ayni o'lchovga tayanadigan bo'lsak,

¹ Qosimjon Sodiqov – filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti.

E-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-5171

Iqtibos uchun: Sodiqov, Q. 2024. "Qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan tilshunoslik atamalari". *Oltin bitiglar* 2: 117 – 135.

turkiy tillarda til bilimining yuzaga kelish tarixi ilk o'rta asrlardan boshlanganiga guvoh bo'lamiz [Содиқов 2020, 171–189].

Tilshunoslik atamalarining to'liqligi, keng qamrovliligi, o'z navbatida, o'sha davr tilshunosligining yuqori bosqichda ekanini ko'rsatuvchi omillardan biri sanaladi; til bilimining nechog'liq rivojlanganini shundan ham bilsa bo'ladi.

O'rta asrlar sharq ilmida, xususan, turkiy tilshunoslik tarixida bilim va uning tarmoqlari bilan bog'liq bo'lgan butun boshli atamalar tizimi puxta, tugal bir ko'rinishda ishlab chiqilgan edi. Bularning bari o'sha chog'larda yaratilgan adabiy, tarixiy, ilmiy asarlarda tamg'alanib qolgan.

Qoraxoniylar davri turkiy yozma adabiy tilining atalishi

Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'ati-t-turk» asarida qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini «turkcha» (تُرکّیّه) atamasi bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*) deb ham atagan edi. U o'z davri yetakchi dialektlarini (sharqiy dialektlarni) umumlashtirib «turk tili», qolganlarini esa o'z otlari (*o'g'uzcha, qipchoqcha* va b.) bilan atagan. Muhimi shundaki, ana shu «turk tili» atamasining o'rnida «xoqoniya tili», «xoqoniya turkchasi» otini ham qo'llagan: «Shahar o'rtasida turuvchilar xoqoniy turkchasida (بالتُرکّیّه الخاقانیّه) so'zlaydilar» deb yozadi u [TCД. 40]. Mahmud Koshg'ariy ushbu atama ostida o'z davri turkiy yozma adabiy tilini ko'zda tutgan.

Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» asarida «turkiy til, turkcha til» ma'nosida *türkčä* (تورکچا), *türk luyatī* (تُرک لُوغْتی) atamalarini ishlatgan. Mana misoli:

Munar menzätü keldi türkčä maǵal,

Oqiyil munī sen, köñül ögkä al.

«Bunga o'xshaydigan turkcha maqol bor,

Sen bu maqolni uqqin, ko'ngilga va miyangga joyla» [QBN. 18b, 5];

Yoki:

Mašriq vilāyatida, qamuy Türkistān elindä buyraxan tilinčä, türk luyatiča bu kitābtin yaxširaq hargiz kim ersä tašnīf qılmay turur. – «Mashriq viloyatida, butun Turkiston elida bug'raxon tilincha, turk lug'aticha hech kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» [QBH. 1b, 13–2a, 2].

Yusuf Xos Hojib *buyraxan tili* (بغراخان تیلی), *xan tili* (خان تیلی) atamalarini ham qo'llagan. Buning bilan Tavg'ach ulug' Bug'raxon zamonidagi turkiy yozma adabiy til ko'zda tutiladi. «Qutadg'u

bilig»ning muqaddimasida shunday jumlani o'qiydiz: *Türkistān ellärindä buyraxan tilinčä bu kitābdin yaxşıraq hargez kim ersä taşnif qilmadi.* – «Turkiston ellarida bug'raxon tilida biror kimsa hargiz bu kitobdan yaxshiroq (kitob) yozgan emas» [QBQ. 1b, 10–11].

Yoki:

*Bu Buyraxan vaqti ičrä anı,
Yemä xan tilinčä bu aytmiş muni.*

«Bu Bug'raxon vaqtida uni (yozib),
Yana buni xon tilida aytibdi» [QBQ. 2b, 14].

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»ning so'nggi bobida o'z kitobi *türkčä* (ترکجه) ~ *türkî* (ترکی)da bitilganini ta'kidlaydi: *Anın uş çiqardım bu türkčä kitāb* («Shuning uchun ham bu turkcha kitobni yozdim») deya bitadi muallif [YugB. 49, 11].

Arslon Xo'ja tarxonning «Hibatu-l-haqoyiq»qa ilova qilingan she'rida yozilishicha, asar *kāšyarî til* (کاشغری تیل) ~ *kāšyar tili* (کاشغر تیلی)da bitilgan. Mana uning yozganlari:

*Tamāmi erür kāšyarî til bilä,
Ayitmiş Adib rıqqatî til bilä.
Agar bilsä kāšyar tilin har kişi,
Bilür ol Adibnuñ nekim aymişi.
«Asar kāšyarî til bilan yozib tugatildi,
Adib uni adabiy til bilan aytmişdir.
Agar har kishi kāšyar tili ni bilsa,
Adibning nima aytganlarini bilib oladi»*

[Yugnakiy 119, 6–120, 3].

Anglashiladiki, yuqorida tilga olingan *türkčä*, *türkî*, *türk luyatî* va ularning o'rnida qo'llangan «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xāqāniyya*), *buyraxan tili*, *xan tili*, *kāšyarî til* ~ *kāšyar tili* atamalari qoraxoniylar davri yozma adabiy tilini anglatgan.

Til, so'z, yozuv bilan bog'liq tushuncha va atamalar

Kishilik o'tmishida lingvistik bilimlar tarixi «til»ni anglashdan, u haqdagi tushuncha-qarashlarning yuzaga kelishidan boshlangan. Shuning uchun ham *til* so'zini lingvistil tushunchalarining birinchisi, lisoniy qarashlarning tayanch nuqtasi desa bo'ladi.

til atamasi boshlang'ich davrda, harqalay, «jamiyatlardagi aloqa vositasi» ma'nosida ishlatilgan, «kishi nutqi» ma'nosi esa keyinchalik shakllangan bo'luvi kerak.

Yana *til* so'zi «nutq a'zosi»ni ham bildiradi. «Nutq a'zosi» anglamidagi *til* so'zining talaffuzi «aloqa vositasi» va «kishi nutqi»

anglamlaridagi *til* dan farq qilgan ko'rinadi. Sababi shundaki, «Qutadg'u bilig»ning arab yozuvli Namangan nusxasida *تل* so'zi «nutq a'zosi» anglamida kelganida, unga tushum kelishigi qo'shimchasi-ning *ḡayn* li yo'g'on varianti qo'shilgan (تليغ). Shuning uchun uni *tīlīy* deb o'qilgani to'g'ri. Mana o'sha bayt:

Tilīy keḡ köḡäzgil, köḡäzildi baṡ,
Sözünni qisuryil, uzatildi yaṡ.
 «Tilni juda ehtiyot qilgin, bosh saqlanadi,
 So'zni qisqa qilgin, yoshing uzayadi» [QBN. 13b, 9].

Ayrim o'rinlarda *تيل* so'zi «nutq a'zosi» anglamida kelganida ham, unga tushum kelishigi qo'shimchasining *kāf* li ingichka varianti qo'shilgan (تيليك). Shuning uchun uni *tilig* deb o'qiladi. Mana o'sha bayt:

Öküṡ sözläsä, yaṡadī ter tilig,
Yana sözlämäsä, ayīn ter tilig.
 «Ko'p so'zlasa, tilni ezmalandi deyiladi,
 So'zlamasachi, tilni soqov deyiladi» [QBN. 13b, 7].

Anglashiladiki, «nutq a'zosi» bilan «jamiyatning aloqa vositasi» bo'lgan *til*, kelib chiqishiga ko'ra, boshqa-boshqa so'zlardir. Tarixan ularning birinchisi yo'g'on o'zakli, keyingisi esa ingichka o'zakli so'z bo'lgan: *til* va *til*. Keyinchalik, bu so'zlar talaffuzda farqlanmay qo'ygan.

Basharti shunday ekan, olimlarning *til* so'zi «demoq, aytmoq» anglamidagi *ti-* fe'lidan yasalgan (*ti+l>til*), degan fikriga [Насилов 1974, 22] qo'shilish qiyin. Shunday bo'lganida, bu so'z «Qutadg'u bilig»da *til* shaklida yo'g'on unli bilan talaffuz qilinmagan bo'lar edi. Demak, u «demoq, aytmoq» anglamidagi *ti-* fe'liga emas, boshqa so'zlarga bog'lanadi.

Endi *til* so'zining yozma yodgorliklardagi ma'nolarini ko'rib chiqamiz. Mahmud Koshg'ariyga ko'ra:

til – «til» (اللسان). Maqolda (shunday kelgan): *Erdām baṡī* – *til*. Ma'nosi: «Eng yaxshi xulqning boshi tildir».

til – «til» (الفه). Chunonchi, *uyyur tili* – «uyg'ur tili»; *xītay tili* – «xitoy tili» kabi.

til – «so'z» (الكلام); *ol begkā til tegürdi* – «u bekka so'z tegizdi; haqoratomuz so'z so'zladi».

til – «josus»; *yayīdīn til tuttī* – «yov josusini tutib oldi» [ТСД, 588].

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviysida:

tīl (تيل) – *anat*. «til»:

Biligsiz tili tutči berklig keräk,

Biliglig kiši tilqa erklig keräk.

«Bilimsizning tili doim berk bo'lishi kerak,

Bilimlning tili so'zga erkin bo'lishi kerak» [QBN. 41a, 13];

Biliglig bilig berdi tilqa pishi. – «Bilimli [ya'ni Tangri taolo] tilga pishiq bilim berdi» [QBN. 13b, 1].

til dan yasalgan so'zlar:

tilday (تيلداغ) – «yolg'on»:

Sen aymış bu söz barča anday turur,

Haqiqat körü barča tilday turur.

«Sen aytgan bu so'z barchasi o'shandaydir [ya'ni to'g'ridir],

Haqiqat ko'zi bilan qaralsa, (bularning barchasi) yolg'ondir»

[QBQ. 101b, 3].

tılmač (تيلماچ) – «tilmoch, tarjimon»: *Uquşqa, biligkā bu tılmači til.* – «Uquvga, bilimga tilmoch – bu tildir» [QBN. 13a, 8].

til (1) – (تيل) «til; jamiyat tili»; ijtimoiy hodisa: *Qamuy til bilir ersä, ačsa tilig.* – «(Elchi) barcha tilni [ya'ni borgan mamlakatidagi xalq tilini] bilsa, tilini so'zga ochsa [ya'ni o'sha tilda so'zlasa]» [QBN. 99a, 8].

(2) «nutq; kishi nutqi»:

Birisi bitigči, xatı belgölüg,

Birisi yalawač, tili ülgölüg.

«Biri xati belgili [ya'ni ravon, tushunarli] kotib,

Biri nutqi o'lchovli [ya'ni fikrlab, meyor bilan so'zlovchi] elchi» [QBN. 102b, 1].

«Hibatu-l-haqoyiq»da shunday to'rtlik bor:

Ešitkil, biliglig negü dep ayur:

Adablar başı til, ködäzmäk turur.

Tiliñ bektä tutyıl, tişin sinmasun,

Xalı čiqsa bektin, tişinni siyur [YugC. 13,7–10].

Ushbu to'rtlikdagi *bek*- «mahkam, mustahkam» degani, lekin bu o'rinda ko'chma ma'noda «qafas»dir.

To'rtlikda *adablar başı til* deyilganda, *til* – «kishining nutqi»; *tiliñ bektä tutyıl* deyilgandagi *til* – «nutq a'zosi»ni anglatadi.

She'rning ma'nosi shunday bo'ladi:

«Eshitgil, bilimli kishi [ya'ni donishmand] nima deb aytadi:

Adablarning boshi til(dir, uni) saqlamoq kerak.

Tilingni berkda [ya'ni qafasda] tutg'il, tishing sinmasin,

Agar berkdan [ya'ni qafasdan] chiqqudek bo'lsa, tishingni sindiradi».

(3) «sir»:

Qatiylanyu, aşnu til alyu keräk,

Bu tildin yayi qılqı bilgü keräk.

«Mustahkamlanib, so'ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak,

Bu tildan [ya'ni sirdan] yov qilig'ini bilish kerak» [QBN. 89b, 4].

(4) «so'z, gap; og'zaki so'z»: *Sözüñni tilin ay, tilini eşit.* – «So'zingni til bilan ayt [ya'ni og'zaki ayt], tilini [ya'ni so'zini] eshit» [QBQ. 155b, 2].

(5) «istak, xohish»:

Biligligkä sözlädim uşbu sözüm,

Biligsiz tilini bilümäz özüm.

«Ushbu so'zimni bilimliga so'zladim,

Bilimsiz tilini [ya'ni istagini] o'zim tushuna olmadim» [QBN.14b, 7].

til so'zidan yangi so'zlar va iboralar ham yasalgan:

til aç- (تیل اچ) – «til och-»: *Munī körsä kezlär, til açmaz, tuyur.* – «Nuqsonini ko'rsa berkitadi, til ochmaydi, yashiradi» [QBQ. 147b, 16].

til al- (تیل ال) – «til ol-; sir bil-»: *Qatiylanyu, aşnu til alyu keräk.* – «Mustahkamlanib, so'ng (sir biluvchilar yordamida) til olish kerak» (QBN.89b,4).

tilin ay- (تیلین ای) – «tilda ayt-, til bilan ayt-, og'zaki ayt-»; elchiga maslahat: *Sözüñni tilin ay, tilini eşit.* – «So'zingni til bilan ayt [ya'ni og'zaki ayt], tilini [ya'ni so'zini] eshit» [QBQ. 155b, 2].

tilin kön- (تیلین کون) – «tilda iqror bo'l-»; e'tiqodga nisbatan:

Ani qodti, tutti könilik yolın,

Kirür-men könilikkä, köndüm tilin.

«U (avvalgi niyatini) qo'ydi, to'g'rilik yo'lini tutdi,

Men to'g'rilik (yo'li)ga rozi bo'laman, tilimda iqror bo'ldim» [QBQ.156b,14].

til (تیل) – *anat.* «til; inson tili»: *Tilim, tinma, öggil yaratıylını.* – «Tilim, tinma, maqta yaratuvchini» [ya'ni Tangri taoloni] [QBN. 20b, 9].

(2) «molning tili; shifobaxsh et» sifatida:

Öz inçlik tiläsä eräži uzun

«Til» atliy etig ye, tiril ey tüzün.

«Vujudning farog'ati uzoq osoyishtaligini istasang,

«Til» deb ataluvchi etni yeb tur, ey sarishta» [QBN. 168a, 12].

Bu so'zdan yasalgan **tilçi** (تیل چی) – «vositachi»;

Yalawač tedüküm bu tilçi turur,

Bu tilči sözün aysa, ölmäz, qalur.

«Elchi deganim, bu – vositachidir,

Bu vositachi soʻzlarini aytsa, oʻlmaydi, qoladi [yaʼni elchiga oʻlim yoʻq]» [QBN. 139a, 8].

Eng muhimi, qoraxoniylar davri asarlarida ishlatilgan sof turkiy tilshunoslik atamaları oʻzining koʻp maʼnoliligi bilan ajralib turadi.

Hozirgi anʼanaviy tilshunoslikda atama, yaʼni terminga nisbatan qatʼiy qoida ishlaydi: u bir maʼnoli boʻlmogʻi kerak, degan talab qoʻyiladi. Lekin bu talabni turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan qoʻllash u qadar toʻgʻri emas, nazarimizda. Turkiy soʻzlarning atamaga (=terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Yaʼni ular koʻpmaʼnolilik xususiyatiga ega.

Muhimi shundaki, turkiy yozma yodgorliklar tilida soʻzlarning soni emas, ularda qancha maʼno ifoda etilgani ahamiyatli. Tilning boyligi soʻz maʼnolarining koʻpligi bilan oʻlchanadi.

Alisher Navoiy oʻzining «Muhokamatu-l-lugʻatayn» asarida turkiy soʻzlarda koʻpmaʼnolilik xususiyati ustun ekanligini koʻrsatib oʻtgan edi. U *tüş, yan, yaq* soʻzlarida uch xil maʼno; *bar* soʻzida toʻrt maʼno; *sayin* soʻzida besh maʼno, shuningdek, *tüz* soʻzining ham bir qancha maʼnolari borligini taʼkidlaydi.

U yana yozadi: *Bu navʼ alfāz ham-ki, üç maʼnā-vu tört maʼnā va artuyraq-kim, irāda qilsa bolyay, köp bar-ki, fārsī alfāzda anda qyoqtur* [MJL. 37, 65-66].

Lugʻat tarkibining semantik takomili ilmiy atamalar tizimida ham aks etgan.

Buni misollarda koʻrib chiqamiz.

Shulardan biri **söz** (سوز) atamasi boʻlib, u ilkin maʼnoda «muayyan tushuncha»ni anglatgan. Kishilar oʻrtasidagi oʻzaro muloqatda uning vazifasi kengayib, «gap», hatto «nutq»ni ham anglata boshlagan. Masalan, *sözlädi* deganda «soʻzni aytdi, talaffuz qildi» emas, «gapirdi; fikrini bildirdi; xabar berdi» anglashiladi.

Rasmiy muloqatda *söz* «yurt egasining buyrugʻi, elga qarata aytgan soʻzi»ni anglatgan. Yozuv yuzaga kelmasdan ancha burun, oʻzaro rasmiy muomaladan boshlab yurt egasining elga murojaati ham, jamoa orasidagi oʻzaro kelishuv munosabatlari ham *söz* dan boshlangan. Yurt egasi qoʻl ostidagi kishilarga, elga oʻz soʻzini, yaʼni buyrugʻini aytgan.

Yozma hujjatchilik yuzaga kelgandan keyin ham *söz* kalimasi rasmiy bitiglarda ayni vazifada ishlatila boshladi. Jumladan, ilk va oʻrta asrlarda yaratilgan yorliqlarning unvonlarida *sözüm* kalimasi

qo'llangan. U «bu mening farmonim, yorlig'im» degan ma'noni anglatadi [Содиқов 2020, 501–502]. Masalan, Shohrux mirzoning Talxan ota mozorining mujovuri nomiga bergan yorlig'i *Šāhruh bahadur sōzūm devānlarya*; Sulton Umarshayxning Marg'ilon ulug'laridan Mir Sayid Ahmad nomiga bergan yorlig'i *Sultān 'Umar-šayx bahadur sōzūm devānlarya*; Sulton Abu Saidning turk sultoni Hasan begga yo'llagan bitigi *Sultān Abu Sa'id kārāgān sōzūm* deb boshlangan [Содиқов 2016, 144–158]. Endi bu o'rinda *sōz* ilmiy atamaga aylandi.

sōz ning qoraxoniylar davri yodgorliklarida qo'llangan ma'nolari quyidagicha:

(1) «so'z, tushuncha» ma'nosida keladi:

Keyik tayi kōrdūm bu türkčā sōzūg,

Ani aqru tuttum, yaqurdum ara.

«Bu turkcha so'zni tog' kiyiugidek ko'rdim,

Uni ohista tutdim, avrab (o'zimga) yaqinlashtirdim [ya'ni orgatdim]» [QBH. 92b, 30].

Uquš kōrki til-ol, bu til kōrki – sōz,

Kiši kōrki yūz-ol, bu yūz kōrki – kōz.

«Zakovatning ko'rki tildir, bu til ko'rki – so'z,

Kishining ko'rki yuzdir, bu yuz ko'rki – ko'z» [QBH. 10a, 23].

(2) «Kishining nutqi»ni anglatadi:

Bilip sōzlāsā sōz, biligkā sanur,

Biligsiz sōzi ōz bašini yeyūr.

«So'zni bilib so'zlasa, donolik sanaladi,

Bilimsizning so'zi o'z boshini yeydi» [QBN.13b, 3].

(3) «so'z, muomala»ni bildiradi:

Kitāblar oqir ham bilir ersā sōz,

Uqar ersā še'r ham qošar ersā ōz.

«(Elchi) kitoblar o'qisa hamda so'zni [ya'ni muomalani] biladigan bo'lsa, She'rni uqadigan bo'lsa hamda o'zi ham to'qiydigan [ya'ni she'r yozadigan] bo'lsa» [QBQ. 76b, 2].

(4) «aytilgan fikr, mulohaza»: *Bayat atī birlā sōzūg bašladī.*
– «Xudo nomi bilan [ya'ni bismilloh bilan] so'zini boshladi» [QBN. 118b, 2].

(5) «yorliq, farmon, buyruq»:

Nečā ma bilig bilsā beglār ōzi,

Bitigči kerāk-ōk bitisā sōzi.

«Beglarning o'zi qanchalik bilimli bo'lmasin,

Yorliq (yoki xabar) yozgudek bo'lsa, albatta, kotib kerakdir» [QBN. 100b, 2].

(6) «o'git, pand-nasihati, ibratli so'z»:

Senā sözlādim men sözüm, ey oyul,

Senā berdi bu pand özü, ey oyul.

«Senga so'zimni so'zladim, ey o'g'il,

Senga pand-nasihati qildim, ey o'g'il» [QBN. 14a, 5].

Bu sözkā tanuyi maḡal keldi, söz,

Bu söz işkā tutyil, sözün munda uz.

«Bu so'zga isbot uchun maqol, so'z bor,

Bu so'zni [maqolni] ishga tutgin, so'zingni shu yerda uz»

[QBH. 8b, 23].

«Hibatu-l-haqoyiq»da:

Adib Aḡmad atim, adab-pand sözüm,

Sözüm munda qalur, barur bu özü.

«Adib Ahmad otim, adab-pand so'zim,

So'zim bu (dunyo)da qoladi, o'zim esa o'tib boraman» [YugB.

49,7-8].

(7) «sir, yashirin so'z»:

Bu iki kishida bolur barḡa söz. – «Barcha so'z [ya'ni barcha sir]

ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo'ladi» [QBN.100b, 9].

(8) «ta'lim»:

Qamuy nāḡā oḡdi-törü bar, sözi,

Törü tüz yuritsa, yarur er yüzi.

«Hamma narsaning tartib-qoidasi, ta'limi bor,

Tartibini to'g'ri tutsa, kishining yuzi yorug'bo'ladi» [QBN.167a,

2].

(9) «maslahat, ko'rsatma»:

Nekü ter ešitkil otači sözi,

Munū ma'nisī uq, tirilgil qozī.

«(Bu to'g'rida) tabib so'zini [ya'ni ko'rsatmasini] eshitgin, nima deydi,

Buning ma'nisini uq, yashagin (ey) qo'zi» [QBN. 167b, 14-15].

(10) «ta'rif, bayon»:

Tüḡāl boldi emdi aš-ičgü sözi. – «Endi osh-ichimlik(lar) ta'rifi tugal bo'ldi» [QBN.169a, 3].

(11) «va'da»:

Tilin sözlänmiş sözdän yanmaz erān,

Sözindän yanıylı işälär sanı.

«Til bilan so'zlangan so'zdan er kishilar qaytmaydi,

So'zidan [ya'ni va'dasidan] qaytuvchi (kishi) xotinlar qatoridir» [QBQ. 159b, 7].

(12) «ma'lumot; xabar»:

Yana čiqtı oylan, ayıttı sözün,
Qayun kelmişin ham tiläkin, özin.

«O'g'lon yana chiqdi, so'zini [ya'ni ma'lumot, xabarlarini] so'radi, / Qayerdan kelganini hamda maqsadini, o'zini (so'radi)» [QBN. 214a, 2].

(13) söz «badiiy asar; kitob» ma'nosida ishlatilgan:

*Yıl altmış iki erdi dört yüz bilä,
Bu söz sözlädım men tutup jan serä.
Tügäl on sekiz ayda aydım bu söz,
Ödürdüm, adırtđım, söz ewdip terä.
«To'rt yuz oltmish ikkinchi yıl edi,*

Men jonni koyitib ushbu so'zni so'zladım [ya'ni asarni yozdım].

*Bu so'zni [ya'ni asarni] o'n sakkiz oyda tugal aytib bo'ldım,
Tanladım, farqladım, so'z(lar)ni yig'ib terdim» [QBH. 93a, 3-4].*

(14) «oyat»ni bildiradi:

Yaşıl kökđin indi yayız yerkä söz. – «So'z moviy ko'kdan qo'ng'ir yerga tushdi [ya'ni ikki narsaga: (a) oyatlarga; (b) so'zning ulug' va qutlug' ekaniga ishora]» [QBN.14b, 15].

(15) «hadis»:

Yusuf Xos Hojib asarning na't bo'limida yozadi:

*Köñül badım emdi anıñ yolıña,
Sewip sözi tuttum bütüp qavlıña.*

«Endi ko'ngilni Uning [ya'ni Muhammad alayhi-s-samomning] yo'liga bog'ladım,

Qavliga inonib, sevib Uning so'z(lar)iga [ya'ni hadislariga] amal qildım» [QBN. 9a, 4].

Eski turkiy tilda söz dan yangi so'zlar va iboralar ham yasalgan. Bular:

söz aç- (1) – (سوز aç) «so'z och-»:

*Yanut berdi Ögdülmiş, aydı: Özüm
Tiläk birlä keldi, açayın sözüm.*

«Javob berdi O'gdulmish, aytdi: O'zim

Tilak bilan keldim, ochayin so'zim» [QBQ. 149a, 12].

(2) «sir och-, sir ayt-»:

*Bu iki kişikä söz açyu keräk,
Söz açsa, awayları yüđgü keräk.*

«Bu ikki kishiga so'z ochish [ya'ni sir aytish] kerak,

So'z ochsa [ya'ni sir ochsa], (ularning) injiqliklarini ko'tarish kerak» [QBN. 100b, 8].

söz açmaq (سوز اچماق) – «soʻz ochmoq; sir aytmoq»:

Birisi – bitigʻi, birisi – vazir,

Bu ikki kishikā söz açmaq tegir.

«Birisi – kotib, birisi – vazir,

Bu ikki kishiga soʻz ochmoqqa [yaʼni sir aytmoqqa] toʻgʻri keladi» [QBN.100b, 7].

söz ay- (سوز ای) – «soʻz ayt-»: *Şakarda sücūgrāk söz aydım senä.* – «Senga shakardan shirinroq soʻz(lar) aytdim» [QBN.142b, 3].

söz ayit- (سوز اییت) – «soʻz soʻra-»:

Ayit söz ularqa yemä bütme terk,

Biligli bayat-ol, muni tutyu berk.

«Ulardan soʻz soʻra, shuningdek, darrov ishona qolma,

(Tugal) biluvchi xudodir, buni qattiq tutish kerak» [QBN. 159a, 2].

söz başi (سوز باشی) – «soʻzbashi»: *Söz başi. Küntuydi elig 'adl şifatini (ayur).* – «Soʻzbasi. Kuntugʻdi elig adl sifatini aytadi» [QBQ. 4b, 13].

söz bilig (سوز بیلک) – *adab.* «adabiyot; adab ilmi; soʻz ilmi»:

Munar menzätü sözlamiş söz bilig,

Bu söz işkä tutyıl, ey qılqı silig.

«Soʻz ilmida bunga moslab soʻz aytilgan,

Bu soʻzga amal qilgin, ey xulqi muloyim» [QBN. 152b, 11].

söz čiqar- (سوز چیقار) – «soʻz chiqar-, sir ayt-»:

Bitigʻi-ilmıya bolunsa özün,

Könül sirri bek tut, čiqarma sözün.

«Oʻzing maktub bituvchi bosh kotib boʻlsang,

Koʻngil sirini yashirin tut, soʻzingni chiqarma» [QBQ. 126b, 11].

söz kes- (سک زوس) – «soʻz kes-, soʻz tugat-»:

Sözin kesti Ögdülmiş, aydi: Qadaş,

Bu yanliı turur 'ām yoriqı, adaş.

«Oʻgdulmish soʻzini tugatdi, aytdi: (Ey) qarindosh,

Avomning feʼl-atvori bu yangligʻ boʻladi, ey jora» [QBN. 165b, 3].

söz qat- (سوز قات) – «coʻz soʻra-»:

Qačan söz qatar ersä beglär senä,

Uzatma sözünni, ey ersig toña.

«Beglar sendan qachon soʻz soʻraydigan boʻlsa,

Soʻzingni choʻzma, ey javonmard bahodir» [QBQ. 126a, 8].

söz qiy- (سوز قیی) – «soʻzni buz-; vaʼdani buz-»:

Yana-oq bütürdi, ayur: Ey qadaş,

Sözün qiyma, kelgil, ey könli tudaş.

«Yana qayta ta'kidladi, aytdi: Ey qarindosh,

So'zingni buzma, kelgin, ey ko'ngli yaqin» [QBQ. 157a, 15].

söz sözlä- (سوز سوزلا) – «so'z so'zla-, so'z ayt-, gapir-»: *Öküş sözlämä söz, birär sözlä, az.* – «So'zni ko'p so'zlama, bir-bir so'zla, oz (so'zla)» [QBN. 13b, 5].

söz suwī (سوز سقى) – «so'z suvi», ya'ni «ta'siri»:

Öküş sözlämä söz, serin, til ködäz,

Öküş sözlämiş söz suwī qaldı az.

«So'zni ko'p so'zlama, o'yla, tilni saqla,

Ko'p so'zlagan so'zning suvi [ya'ni ta'siri] oz qoladi» [QBN. 156b, 7].

söz tut- (سوز توت) – «so'z tut-; sir saqla-»:

Bu iki kişidä bolur barça söz,

Bu söz tutmasa, öz işin buzdi öz.

«Barcha so'z [ya'ni barcha sir] ana shu ikki kishida [kotib va vazirda] bo'ladi,

Ular so'z saqlamasa [ya'ni sir saqlamasa], o'z ishini o'zi buzadi» [QBN.100b, 9].

söz uzat- (سوز اوزات) – «so'zni choz-»:

Qaçan söz qatar ersä beglär seňä,

Uzatma sözüñni, ey ersig toňa.

«Beglar sendan qachon so'z so'raydigan bo'lsa,

So'zingni cho'zma, ey javonmard bahodir» [QBQ.126a, 8].

söznüñ içi (سوزنونك ايجى) – *tilsh.* «so'zning ichi, ma'nosi»: *Yana bilsä söznüñ içi ham taşı.* – «Yana (elchi) sozning ichini [ya'ni ma'nosini] hamda tashini [ya'ni shaklini] (yaxshi) bilsa» [QBQ.75a, 14].

söznüñ taşı (سوزنونك تاشى) – *tilsh.* «so'zning tashi, ko'rinishi, shakli» [QBQ.75a, 14].

sözçi (سوزچى) – «so'zchi, vakil»:

Qatıy arzuladı seni körgükä,

Meni sözçi idti oqıp eltgükä.

«Seni ko'rishni qattiq orzuladi,

Chaqirib, olib borishga meni vakil qilib yubordi» [QBQ. 149a, 14].

sözlä- (1) – (سوزلا) «so'zla-, gapir-»: *Öküş sözläsä, yaňşadı ter tilig.* – «Ortiqcha so'zlasa, tilni ezma(landi) deyiladi» [QBN.13b, 7].

(2) «ig'vo qil-»: *Bođun tili yawlaq, seni sözlägäy.* – «Xalqning tili yomon, seni ig'vo qiladi [so'zma-so'z. so'zlaydi]» [QBN.13a, 14].

sözlämäk (سوزلاماك) – «so'zlamak»:

Sözlämäkmü yegräk azy şük turmaqmu? – «So'zlamak yaxshiroqmi yoki jim turmoq?» [QBQ.5a, 6].

İç söz (ایچ سوز) – «sir, yashirin so'z»ni anglatadi:

Bitigčikā ayyu kerāk iç sözin,

Ködäzsä bitigči öküş ya azin.

Bu iç söz tutuyli bütün-čin kerāk,

Bütünlükkä artuq bütün dīn kerāk.

«(Hukmdor) kotibga ich so'zni [ya'ni sirni] aytsa bo'ladi,

(Qachonki) kotib (ich so'zning) ko'p yoki ozini saqlay olsa.

Bu ich so'z [ya'ni sir] tutuvchi chin so'zli, ishonchli bo'lishi kerak,

Bunga qo'shimcha yana iymoni but bo'lishi kerak» [QBQ.78a,2-3].

Eski turkiy tilda keng ko'lamda va turli ma'nolarda ishlatilgan so'zlardan yana biri *bitig* dir. Bu atama «yoz-, bit-» anglamidagi *biti*- fe'lidan yasalgan; -g – ot yasovchi qo'shimcha. Endi buning ma'nolarini ko'rib chiqaylik.

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra:

bitig – «kitob».

bitig – «yozuv; yozmoq». Bu ayni chog'da masdardir; *aniñ bitigi belgölüg* – «uning yozuvi ma'lum, belgili».

bitig – «tumor» (oguzcha) [TCD. 247].

«Qutadg'u bilig» asarida *bitig* so'zi quyidagi ma'nolarda ishlatilgan:

bitig (1) – (بیتیک) *tilsh.* «yozuv»:

Qamuy eđgü sözlär bitigdä bolur,

Bitinmiş üçün söz unıtmas qalur.

«Barcha ezgu so'zlar yozuvda bo'ladi,

Yozilgan bo'lgani uchun so'z unutilmaydi, (mangu) qoladi» [QBN.101a, 10].

(2) *adab.* «kitob; asar»: *Sözüm sözlädim men, bitidim bitig.* – «Men so'zimni so'zladim, kitob yozdim» [QBN.19b, 8].

(3) «qonun kitoblari»:

Tetiglik bilä bilsä türlüğ bitig,

Bitig bilsä, ötrü bolur er tetig.

«(Elchi) tetiklik bilan turli bitiglarni [ya'ni qonun kitoblarini] bilsa,

Bitig [ya'ni qonun kitoblarini] bilsa, so'ng kishi tetik bo'ladi» [QBQ. 76a,15-16].

(4) «xat, maktub»:

Davāt quldı, kāyid, bitidi bitig,

Bitig birlä etti işinkä etig.

«Davot va qog'oz so'radi, maktub yozdi,
Maktub bilan ishiga zamin hozirladi» [QBN.118b, 1].

(5) «hujjat»:

Bilir bolsa tegmä bu türlüg bitig,

Anin saqlasa, ötrü qilsa etig.

«(Hisobchi) har turli hujjatlarni biladigan bo'lsa,
Shu bilan ziyraklansa, song ish qilsa» [QBN.104a, 5].

(6) «xotura»:

Ölürin bilip qilmış özkä etig

Bitip qođmish atin tirigkä bitig.

«O'lishini bilib o'ziga hozirlik ko'rgan (kishi)
Otini tiriklar uchun xotira qilib yozib qoldiradi» [QBN.16b, 5].

(7) «o'git, nasihat»:

Bu bitig oqiyil, nekü ter eşit,

Bilig birlä başlap, özünkä eş et.

«Bu o'gitni o'qigin, nima deyilgan, eshit,
Bilim bilan boshlab, o'zingga esh qil» [QBQ. 76a, 11].

(8) «tumor»: *Bu aymış: bitig tutsa, yeklär yirar.* – «Bu [ya'ni azayimxon] aytadi: tumor tutsa, jinlar qochadi» [QBN.158a, 3].

bitig dan yangi so'zlar ham yasalgan:

bitigči (1) – (بتيك جي) «kotib»:

Bitigči nekü-teg keräk ey tetig,

Añar beg inänip bitisä bitig.

«Kotib qanday bo'lmog'i kerak, ey zehni,
(Toki) beg unga ishonib, xat yoza olsa» [QBN.100b, 12].

(2) hisob-kitobni daftarlarga yozib boruvchi; hujjat ishini olib boruvchi: *Bitigči keräk uz, qamuy xat bilir.* – «Bitigchi [ya'ni hisob-kitobni qayd etuvchi] mohir, hamma xat-hujjatni biladigan bo'lishi kerak» [QBN. 103b, 13].

bitigči-ilimya (بتيك جي ايليمغا) – *bitigči* – umumiy ma'noda «kotib, xat bituvchi»; *bitigči-ilimya* esa «xonning xat va yorliqlarini bituvchi kotib»dir: *Ögdülmish eligkä bitigči-ilimya nekü-teg keräkin aytur.* – «O'gdulmish eligga xat bituvchi kotib qanday bo'lmog'i kerakligini aytadi» [QBN. 100a, 14].

Mahmud Koshg'ariyga ko'ra: *ilimya* – shoh maktublarini «turk xati» (خط التركيه) bilan yozuvchi kotib [TCД. 119].

Yodgorliklarda «yozma til» va «nutq»ni anglatuvchi atamalar

Qadimgi va eski turkiy yozma yodgorliklarda tilshunoslik

atamalarining ba'ziları birikma shaklida ham ishlatilgan.

bitig söz (1) – (بتيگ سوز) yozma so'z; matn; elining yorlig'i:

Neçä ma özüüm sözläsä söz tilin,

Elig yarliyi – bu bitig söz adin.

«Men tilda qancha so'z so'zlaganim bilan,

Elig yorlig'i – bu yozma so'z boshqadir» [QBQ. 95b, 2–3].

(2) *tilsh.* yozma nutq; yozma adabiy til:

Balāyat bilä xat tenāšsā qalī

Eđi eđgü til bu bitig söz tili.

«Agar fasohat bilan (chiroyli) xat tenglashsa,

Bu yozma nutq tili juda ezgu til bo'ladi» [QBN. 101a, 8].

bitig söz yañi (بتيگ سوز ياني) – *tilsh.* «yozma nutq usuli»: Eđi

eđgü yañ bu bitig söz yañi. – «Yozma nutq usuli juda yaxshi usuldir» (QBN.101a,9).

Adib Ahmad Yugnakiy «Hibatu-l-haqoyiq»da «nutq» ma'no-sida **til söz** (تيل سوز) atamasini ishlatgan. Mana uning misoli:

Xiradliq-mu bolur tili boş kiši?!

Telim başni yedi bu til söz boşī [YugC. 14, 4–5].

Keltirilgan misoldagi *til söz boşī* birikmasini R.R. Arat turkcha o'girmada *boş-boğazlık ve ağız gevşekliği* deb bergan:

Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;

bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi [Arat 1992, 87].

Adib Ahmadning bu so'zlari qozoqcha o'girmasida shunday:

Тілін тартпаған кісіні ақылды деуге бола ма?

Тіл мен сөздің бастығы талай басты жеді [Йүгінеки, 53].

Vaholanki, ushbu birikmadagi *til söz* – «til va so'z» emas, balki «nutq» degani; *til söz boşī* esa «nutqqa erk berish», ya'ni «tilga erk berish» anglamidadir. Shunga ko'ra, Adib Ahmad so'zini shunday o'girish mumkin:

«(Hech bir zamonda) tili bo'sh [ya'ni tiliga erk beruvchi] kishi aqlli bo'larmidi?!

Bu nutqning bo'shi [ya'ni nutqqa, tilga erk berish] ko'p kishining boshini yedi».

til söz atamasini «nutq; og'zaki so'z» anglamida Yusuf Xos Hojib ham ishlatgan:

Kişi köñli bilgü tanuq erdi til söz,

Köñül til ala boldi, kimkä bütäyi.

«Nutq kishi ko'nglini bilish uchun belgi edi,

Ko'ngil (bilan) til ola bo'ldi [ya'ni, bir-biriga teskari bo'ldi], kimga ishonayin» [QBQ. 193a, 16].

Yusuf Xos Hojib «ogʻzaki soʻz, nutq» anglamida **tilin söz** (تِلین سوز) atamasini ham qoʻllagan:

*Yoq ersä bitig bu kişilär ara,
Tilin sözkä kim bütgäy erdi kör-ä.*

«Bu kishilar orasida yozuv boʻlmaganida
Ogʻzaki soʻzga kim ham ishongan boʻlardi, koʻrgin-a»
[QBN.101a, 13].

Yana Adib Ahmad «nutq»ni **ayiz til** (اغيز تیل) ham degan.
Mana uning misoli:

*Ayiz til bezägi köni söz durur,
Köni sözlä sözni, tiliñni bezä* [YugC. 16, 5–6].

R.R. Arat *ayiz til bezägi* birikmasini turkcha oʻgirmada
ağzın ve dilin ziyneti deb bergan:

*Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür;
sözü doğru söyle, dilini süsle* [Arat 1992, 88].

Adib Ahmadning bu soʻzlari qozoqcha oʻgirmasida shunday:

*Тіл мен жақтың көркі – шын сөз,
Шын сөйле, әңгіменді тартымды ет* [Йүгінеки, 53].

Vaholanki, bu birikmadagi *ayiz til* – «ogʻiz va til» emas, balki «nutq»; *ayiz til bezägi* esa «nutqning bezagi»dir. Shuningdek, *tiliñni bezä* deganda ham, *til* – «nutq»ni anglatadi; «nutqingni beza» degani. Shunga koʻra, Adib Ahmad aytgan oʻgitning maʼnosi shunday boʻladi:

*«Nutqning bezagi toʻgʻri soʻz turur,
Soʻzni toʻgʻri soʻzla, tilingni [yaʼni nutqingni] beza».*

Tuganchi

Til bilimi sohasida ilk va oʻrta asrlarning sharq, xususan, turkiy tilshunosligi Yevropa ilmidan ancha ildamlab ketgan edi. Ilk oʻrta asrlar tilshunosligida til bilimi atamaları tizimi tugal bir koʻrinishda ishlab chiqilgan boʻlib, qoraxoniylar davri asarlarida ularning katta boʻlagi tamgʻalanib qolgan.

Qoraxoniylar davri yozma adabiy tili oʻsha davr manbalarida *türkçä, türkî, türk luyatî* atamaları bilan bir qatorda «xoqoniya turkchasi» (*at-turkiyyatu-l-xâqāniyya*), *buyraxan tili, xan tili, kâşyarî til ~ kâşyar tili* deb ham atalgan.

Temuriylar davridagi *čiyatay tili ~ čayatay lafzi*, koʻp jihatdan, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili, yozma adabiyoti va yozuv madaniyati anʼanalarini tutdi. *Čiyatay tili* qoraxoniylar davri yozma adabiy tilining davomidir.

Hozirgi anʼanaviy tilshunoslikda atamaga (=terminga) nisba-

tan belgilangan o'lchovlar turkiy tarixiy tilshunoslikka nisbatan to'g'ri kelavermaydi. Turkiy so'zlarning atamaga (=terminga) aylanish jarayonida buni yaqqol kuzatish mumkin. Turkologlar qadimgi turkiy so'zlarning atamaga aylanish qonuniyatiga tayanib, turkiy atamashunoslik o'lchovlarini yangidan ishlab chiqmog'i kerak.

Eski turkiy yozma yodgorliklarda ishlatilgan atamalar tizimi ilk o'rta asrlarda tilshunoslik, turk jamiyatida, xususan, olimlar va o'qimishlilar doirasida lisoniy bilim va tasavvurlar yuqori bosqichda ekanidan dalolat qiladi. Muhim jihati shundaki, ushbu atamalarning aksariyati turkiy so'zlardan iborat. Til bilimi atamalari tizimining muqim bir holga kelishi va takomillashuvida o'sha davr tilshunoslari, tarixchilar va adabiyot ahlining xizmati ulug'dir.

Adabiyotlar

- ТСД* – Махмуд Кошғарий. *Туркий сўзлар девони* [Dīvānu luyāti-t-türk]. 2021. Nashrga tayёрlovchi Қ. Содиқов. Истанбул.
- Yug* – Adib Ahmad Yugnakiyning «Hibatu-l-haqoyiq» asari: Arat 1992: A – asarning 1444-yili Samarqandda ko'chirilgan uyg'ur yozuvli nusxasi: S. I–LXII; B – asarning 1480-yili Istanbulda uyg'ur yozuvida yozilib, tagma-tag arab xatida izohlab chiqilgan nusxasi: S. LXIII–CXVII; C – asarning XVI yuzyilda arab xatida ko'chirilgan nusxasi: S. CXVIII–CLXVI.
- Йүгінеки* – Ахмед Йүгінеки. Ақиқат сыйы. 1985. Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә. Құрышжанов, Б. Сағындықов. Алматы.
- QB* – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviysi: H – Vena (Hirot) nusxasi: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: Радлов В.В. Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. – СПб., 1890; Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; N – Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). – Ankara, 2015; Q – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168- ko'rsatkichli qo'lyozma: Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara, 2015.
- МЛ* – Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. Тошкент.
- Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. *Atebetü'l-Hakayık*. R.R. Arat. Ankara.
- Насилов 1974 – Насилов В.М. *Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XV вв.* Москва.
- Содиқов 2016 – Содиқов Қ. *Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатлар.* Тошкент.
- Содиқов 2020 – Содиқов Қ. *Эски ўзбек ёзма адабий тили.* Тошкент.

Linguistic terms used in works of the Karakhanid era

Qosimjon Sodiqov¹

Abstract

As scientific sources testify, early and medieval eastern, in particular, Turkic linguistics were significantly ahead in their development of the level of linguistic knowledge in Europe. This is evidenced by the fact that by this period an integral system of linguistic terms had already been formed in the East, a significant part of which was preserved in written monuments of the Karakhanid period. And what is especially noteworthy is that many of them are of Turkic origin. And in this regard, the merit of linguists, historians and literary figures of this period is invaluable.

The lion's share of linguistic terms and requirements for them are inherited by modern Eastern linguistics. However, over time, they nevertheless underwent changes, which affected, first of all, their semantics. In particular, they developed polysemy.

This article is devoted to the study of the history of the formation and development of Turkic linguistic terms of the Karakhanid period.

Key words and phrases: *history of Turkic linguistics, written and literary language of the Karakhanid period, language, word, speech, writing, written language.*

References

- TSD – Mahmud Koshg'ariy. *Turkiy so'zlar devoni* [Dīvānu luyāti-t-türk]. Nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. Istanbul, 2021.
- Yug – Adib Ahmad Yugnakiyning «Hibatu-l-haqoyiq» asari: Arat 1992: A – asarning 1444-yili Samarqandda ko'chirilgan uyg'ur yozuvli nusxasi: S. I–LXII; B – asarning 1480-yili Istanbulda uyg'ur yozuvida yozilib, tagma-tag arab xatida izohlab chiqilgan nusxasi: S. LXIII–CXVII; C – asarning XVI yuzyilda arab xatida ko'chirilgan nusxasi: S. CXVIII–CLXVI.
- Yygineki – Axmed Yygineki. *Aqiqat syuyi*. Tırpnusqanıy fotokeshirmesi, transkripsiyası, prozalıy jone poetikalıy audarması. Baspag'a dayındag'andar: Ə. Qurıshjanov, B. Sag'ındıyov. Almaty, 1985.
- QB – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» masnaviysi: H – Vena (Hiro) (Hiro)

¹ Qosimjon Sodiqov – doctor of philological sciences, professor, Tashkent State University of Oriental Studies.

E-mail: kasimjonsadikov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2002-5171

For citation: Sodiqov, Q. 2024. "Linguistic terms used in works of the Karakhanid era". *Golden Scripts* 2: 117 – 135.

- nusxasi: Wien, ÖNB, Cod. A.F.13: *Radlov V.V. Kutadku-Bilik*. Faksimile uygurskoy rukopisi. – SPb., 1890; *Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. A. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım)*. – Ankara, 2015; *N – Namangan (Farg'ona) nusxasi: O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, 1809 ko'rsatkichli qo'lyozma. Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. B. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım)*. – Ankara, 2015; *Q – Qohira nusxasi: Misr Milliy kutubxonasi, 168- ko'rsatkichli qo'lyozma: Yusuf Has Hacib. Kutadgu Bilig. C. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*. Ankara, 2015.
- ML – Alisher Navoiy. *Muhokamatu-l-lug'atayn. Qosimjon Sodiqov tahlili, tabdili va talqini ostida*. Toshkent.
- Arat 1992 – Edib Ahmed b. Mahmud Yükneci. *Atebetü'l-Hakayik*. R.R. Arat. Ankara.
- Nasilov 1974 – Nasilov V.M. *Yazyk tyurkskix pamyatnikov uygurskogo pisma XI-XV vv.* Moskva.
- Sodiqov 2016 – Sodiqov Q. *Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar*. Toshkent.
- Sodiqov 2020 – Sodiqov Q. *Eski o'zbek yozma adabiy tili*. Toshkent.

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

"Oltin bitiglar – Golden Scripts" jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma'naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo'lyozma manbalar, xalq og'zaki ijodi namunalariga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo'ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo'lyozmalar yil davomida o'zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o'z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo'lsa, unda qo'lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo'lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo'yicha MS Word menejerini qo'llash lozim.

Barcha qo'lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma'lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig'i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o'ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo'lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so'zdan iborat bo'lishi kerak.

100–150 so'zdan iborat o'zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so'zdan kam bo'lmagan kalit so'zlar (o'zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro'yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo'lishi mumkin) 1500 so'zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so'ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo'limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to'q bo'yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o'zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo'lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o'ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi qo'yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma'lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.
Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda "tarjima muallifniki" shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasini qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:
[Xondamir, Makorim, 17³]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]
[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari, Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 - 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]
[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany: Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili, *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti." *Oltin bitiglar* 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi. Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "The Chicago Manual of Style, 16th Edition" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle> havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

Ushbu son "Oltin bitiglar" tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib
ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 30. 06. 2024-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan
o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi
tomonidan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan
doktori (DSc) dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi
lozim bo'lgan ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga
qaytarilmaydi.

"Mashhur-Press" bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0440 Adadi 300 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.:
+99890 900 75 77,
+99894 659 94 62